VIRTUS

27 | 2020

Suzan van Dijk

Belle van Zuylen: schrijfster van adel, over de adel

Haar correspondentie digitaal beschikbaar¹

Voor Yvette Went-Daoust

99

Isabella Agneta Elisabeth van Tuyll van Serooskerken (1740-1805), geboren op Slot Zuylen bij Utrecht, is internationaal bekend als Isabelle de Charrière, auteur van Franstalige romans, toneelstukken, verzen en essays.² Deze werden voor het merendeel in Zwitserland gepubliceerd, aangezien zij in 1771 met een Zwitser trouwde en sindsdien in Colombier bij Neuchâtel woonde. In Nederland kent men haar nu vooral als Belle van Zuylen,³ en men denkt dan aan de ‘rebelse’ freule die niet beschikte over ‘talent voor ondergeschiktheid’.⁴ Deze uitspraak kan voor een persoon van adel eigenlijk wel passend gevonden worden: ze zou ondergeschikten *hebben*, en er niet zelf één *zijn*. De formule slaat echter niet op de problematiek van rangen en standen, maar op

- 1 Dit artikel is een korte bijdrage binnen het dossier ‘Adellijke vrouwen’. Ik dank Fia Dieteren voor haar zorgvuldige lezing en nuttige commentaar. In eerste instantie zijn alleen de 200 ‘Nederlandse’ brieven digitaal beschikbaar gesteld. Zie <https://hetutrechtsarchief.nl/over-ons/nieuws/496-utrechtse-brieven-van-belle-van-zuylen-online-gepubliceerd> (geraadpleegd op 25 oktober 2020); in de loop van 2021 zal de gehele correspondentie digitaal doorzoekbaar zijn.
- 2 Zie bijvoorbeeld: J.H. Stewart, ‘1787 Mme de Charrière publie *Caliste*’, in: D. Hollier, red., *De la littérature française* (Parijs, 1993), 525-529.
- 3 Zie bijvoorbeeld: J. Stouten, ‘Voorjaar 1784: Belle van Zuylen schrijft *Brieven van Mrs. Henley*, portret van een huwelijk’, in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen, red., *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (Groningen, 1993); N.B. De opzet van dit boek was geïnspireerd door dat van Hollier (zie noot 2), volgens ‘Woord vooraf’ [VII], 366-371.
- 4 De term ‘rebels’ werd voor het eerst gebruikt in S. Dubois, red., *Rebels en beminnelijk. Brieven van Belle van Zuylen-Madame de Charrière (1740-1805) aan Constant d’Hermences, James Boswell, Benjamin Constant en anderen 1760-1805* (Amsterdam, 1971).

@ I Published by Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

<https://doi.org/10.21827/virtus.27.99-114> | virtusjournal.org | print ISSN 1380-6130

Belle van Zuylen, 25 jaar
oud (pastel, Maurice
Quentin de La Tour, 1766;
coll. Musée d'Art et
d'Histoire, Genève)

100

de verhouding tussen man en vrouw. Het citaat komt uit een brief van Belle aan James Boswell,⁵ die in die tijd in Utrecht studeerde. Enigszins uit hun verband getrokken, blijken deze woorden veel mensen, vooral vrouwen, aan te spreken.⁶

5 Brief 98 aan James Boswell, 1764 (OC I). Ik citeer hier naar de Nederlandse vertaling: G. van den Bergh, *Ik heb geen talent voor ondergeschiktheid. Belle van Zuylen in briefwisseling met Constant d'Hermenches, James Boswell en Werner C.W. van Pallandt* (Amsterdam, 1987), 93. Deze vertaling bevat een explicitering van de oorspronkelijke Franse term die zelf niet heel eenduidig is. Belle schrijft: 'Je n'ai pas les talents subalternes', wat de Schotse Boswell niet zonder meer lijkt te begrijpen: 'If by these talents you mean the domestic virtues, you will find them necessary for the wife of every sensible man' (99, OC I). Voor de in dit artikel geciteerde brieffragmenten vermeld ik de in de *Oeuvres complètes* (OC) gebruikte nummering, alsmede het relevante deelnummer van deze *Oeuvres complètes*, verschenen onder redactie van J.-D. Candaux, C.P. Courtney, P.H. Dubois, S. Dubois-De Bruyn, P. Thompson, J. Vercruysse en D.M. Wood (Amsterdam, 1979-1984). Deze briefnummers worden gehandhaafd in de digitale editie, die voor een klein deel nu al, en in de loop van 2021 integraal online te vinden is via <https://charriere.huygens.knaw.nl> (geraadpleegd op 25 oktober 2020). De later teruggevonden brieven zijn op de chronologisch juiste plaats tussengevoegd. Zo komt bijvoorbeeld brief 0035X01 Isabella Agneta de Lockhorst aan Belle de Zuylen, begin mei 1755, ná 0035 Marie-Marguerite Perroud aan Belle de Zuylen, 10 mei 1755 (OC I).

6 De vraag of deze uitspraak wel helemaal de lading dekt, kwam al eerder ter sprake (zie: S. van Dijk,

Maar dit – in Nederland – tegenwoordig overheersende rebelse beeld van de schrijfster als dwarse freule is incompleet. Ze blééf geen freule, en was in haar latere leven lang niet altijd dwars.⁷ In dit artikel zal ik laten zien dat er met betrekking tot de onder- of bovengeschiedenis van Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière ten opzichte van haar omgeving, al dan niet van adel, wel meer is te zeggen. Zelf heeft zij zich daarover uitgesproken in romans en toneelstukken, en ook in veel van haar brieven, die op dit moment voor een klein deel, maar binnenkort integraal, online te lezen zijn. Deze bijdrage is een resultaat van dit digitaliseringsproject en zal ingaan op Belle van Zuylen's/Isabelle de Charrière's houding ten opzichte van 'de adel'.

Twee identiteiten?

De tweede helft van haar leven, waarin haar schrijfterschap het meest tot zijn recht kwam, speelde zich af in Zwitserland, na haar huwelijk met Charles-Emmanuel de Charrière, voormalig tutor van haar broers.⁸ Welbewust, en mede uit dwarsheid,⁹ was zij beneden haar stand getrouwd.¹⁰ Ze hoefde haar man er niet aan te herinneren dat ze geen 'talents subalternes' had: hij wist dat hij zelf eigenlijk de 'ondergeschikte' was, en dat háár talenten elders lagen. Ze bleef dus in zekere zin trouw aan haar jongere zelf – en wel tot het eind van haar leven. Zo zou ze in 1801, in een brief aan Benjamin Constant, over zichzelf schrijven: 'Vous voyez bien à présent comment je vis. C'est, ce me semble, en bonne *uxor* et en *mulier* fort indépendante'.¹¹ Een minstens even bijzondere uitspraak als die ze, zo'n veertig jaar eerder, tegen Boswell deed! Niet iedereen kan op haar zestigste zeggen dat ze zowel een goede echtgenote is als een onafhankelijke vrouw: twee rollen die vaak gezien worden als incompatibel.

Dat Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière een bijzondere en complexe persoon-

101

'Belle de Zuylen et les "talents" des Hollandaises', *Cahiers Isabelle de Charrière / Belle de Zuylen Papers*, 5 (2010), 64-74). Sinds enige jaren is desalniettemin Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis te Amsterdam, begonnen katoenen tasjes te verkopen met deze uitspraak als opdruk.

7 Zie de *titel* van de door C.P. Courtney aan haar gewijde biografie, die haar beide namen bevat: *Isabelle de Charrière (Belle de Zuylen). A biography* (Oxford, 1993), en waarvan het tweede deel heel wat omvangrijker is dan het eerste: deel 1: Belle de Zuylen (1740-1771), 3-282, en deel 2: Isabelle de Charrière (1771-1805), 285-736.

8 K. van Strien, 'Monsieur de Charrière, travelling tutor to Belle's brother Willem-René', *Cahiers Isabelle de Charrière / Belle de Zuylen Papers*, 7 (2012), 109.

9 Ze volgde haar eigen weg; zie ook het nawoord van Nelleke Noordervliet bij de nieuwe vertaling van Belle van Zuylen's *Le Noble* (Amsterdam, 2013), getiteld: *Volg je eigen weg*.

10 Zoals blijkt in deze brief aan haar broer Ditie: '[O]n m'a fait une nouvelle proposition de mariage, je l'ai communiquée à mon Père, et j'ai pris cette occasion pour lui parler de M. de Charrière avec toutes les instances et la vivacité que j'ai cru pouvoir me permettre, je n'ai rien obtenu. Mon Père cependant n'est point dur, ni méprisant sur le chapitre de Charrière. Si je ne puis obtenir l'homme que j'aime, j'épouserai le dernier proposé, à moins que je me sente pour lui une répugnance invincible' (350 aan haar broer Ditie, 1770 [OC II]).

11 2258 aan Benjamin Constant, 1801 (OC VI).

lijkheid was, blijkt duidelijk in de correspondentie, die ze haar leven lang onderhield met tientallen tijdgenoten. Veel daarvan is verdwenen of vernietigd (ook door haarzelf),¹² maar er zijn toch ruim 2600 brieven bewaard gebleven. Ze komt daarin naar voren als iemand die ‘à facettes’¹³ was – zoals de door haar bewonderde Mme de Sévigné dat noemde: ze had vele kanten. Herhaaldelijk stelt ze vast dat ze zichzelf tegenspreekt, en ze begrijpt dat dit voor haar omgeving lastig is. Dat is het voor ons nog steeds. Het is niet makkelijk om de persoon Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière in ‘één verhaal’ te vangen.¹⁴ De biografieën moesten dus wel heel uitgebreid worden¹⁵ – tegelijkertijd blijft de behoefte bestaan haar in één beeld samen te vatten. Daarvoor lijkt het citaat ‘geen talent voor ondergeschiktheid’ goed bruikbaar te zijn geweest.¹⁶ Het past misschien ook in de egalitaire maatschappij die ons land graag wil zijn, dat juist deze ‘slogan’ in Nederland zo populair is geworden.

De twee helften van haar leven lijken radicaal van elkaar te verschillen, maar ze vertonen wel degelijk ook overeenkomsten. Belle van Zuylen emigreerde, maar naar een land dat ze, dankzij haar Zwitserse gouvernante, in haar jeugd al had leren kennen – en men kende er háár.¹⁷ Haar leven speelde zich af in twee kleine, protestantse landen, grotendeels Franstalig,¹⁸ waarvan de bewoners een zekere openheid hadden naar buiten toe. Zo benoemde Charrière dat tegenover haar Duitse vertaler Huber: ‘Nous autres Hollandais et Suisses, qui sommes un peu moins de notre pays que d’autres peuples, pouvons aimer un peu plus au loin et applaudir moins exclusivement’.¹⁹

Wat betreft de context waarin ze leefde: zowel in Utrecht als in Neuchâtel was zij omringd door een grote schare (schoon)familie, vrienden, kennissen en anderen die contact met haar zochten – sommigen woonachtig in de directe omgeving, velen ver-

12 Zie S. van Dijk met medewerking van M. Schouten, ‘La correspondance d’Isabelle de Charrière (1740-1805). Survie et destruction des lettres comme thématiques de l’épistolaire’, in: M. Magne, red., *Prendre la plume des Lumières au Romantisme* (Clermont-Ferrand, 2019), 149-164.

13 ‘N’admirez-vous pas à quel point les gens (selon l’expression de Mme de Sévigné) sont à facettes?’ (2279 aan Caroline de Sandoz-Rollin, 1801 [OC VI]).

14 Interessant is dat Chimamanda Ngozi Adichie, draagster van de Belle-van-Zuylen-ring 2020 (uitgereikt door het Utrechtse Literatuurhuis), er, net als Sévigné en Charrière zelf, vanuit gaat dat niemand in één verhaal kan worden ‘gevangen’. C. Ngozi Adichie, *The danger of a single story*, (2009); https://www.ted.com/talks/chimamanda_ngozi_adichie_the_danger_of_a_single_story/transcript (geraadpleegd op 25 oktober 2020).

15 Zie P.H. Dubois en S. Dubois, *Zonder vaandel. Belle van Zuylen, een biografie* (Amsterdam, 1993); dit bevat: Nederlandse periode, 21-344, Zwitserse Periode, 345-734; en Courtney, *Isabelle de Charrière (Belle de Zuylen)*.

16 Beter, kennelijk, dan de onafhankelijkheid van geest die Pierre H. en Simone Dubois suggereerden met hun ‘Zonder vaandel’.

17 In oktober 1762 schrijft ze aan Constant d’Hermences, die dan in Lausanne verblijft: ‘souvenez-vous bien que je suis fort connue en Suisse’ (71 aan Constant d’Hermences, 1762 [OC I]).

18 Zeker voor wat de aristocratische bovenlaag betreft; zie W. Frijhoff, ‘French language or French manners? Belle de Zuylen and the love-hate relationship between the Netherlands and the French-speaking world’, in: S. van Dijk, V. Cossy, M. Moser-Verrey, M. van Strien-Chardonneau, red., *Belle de Zuylen/Isabelle de Charrière: Education, création, réception* (Amsterdam-New York, 2006), 237-259.

19 2423 aan Ludwig Ferdinand Huber, 1802 (OC VI).

der weg, zodat de communicatie per brief ging. En aangezien daarvan dus vele honderden bewaard zijn gebleven, beschikken wij nu over die uitgebreide informatie, die inzicht biedt in haar persoonlijkheid, in de ontwikkeling daarvan tussen 1753 en 1805, en in de rol die ze zelf ging spelen in het internationale Verlichtingsnetwerk waarvan zij deel uitmaakte. Monique Moser-Verrey beschrijft haar terecht als een ‘salonnière virtuelle’, die met haar ‘salongasten’ communiceerde door middel van brieven, en ook via gedichten, verhalen en essays.²⁰ Daarnaast bleef zij vanuit Neuchâtel in contact met Nederlandse familieleden en kennissen, aan wie ze gouvernantes en gouverneurs bezorgde voor hun opgroeiende kinderen, die nu eenmaal Frans moesten leren en over wier lot ze zich, gezien de politieke situatie, zorgen maakte.

Een belangrijke correspondentie

De kwaliteit²¹ en het belang van deze correspondentie zijn duidelijk – reden waarom deze integraal was opgenomen in de delen 1-6 van Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière, *Oeuvres complètes*, door Van Oorschot tussen 1979 en 1984 uitgegeven in het oorspronkelijke achttiende-eeuwse Frans.²² Deze in haar jeugd begonnen correspondentie had Belle van Zuylen voortgezet tot het eind van haar leven. De vroegste brieven waarover wij beschikken – daterend van 1753 – waren áán haar gestuurd door Jeanne-Louise Prevost, de Zwitserse die vanaf 1748 Belle’s gouvernante was geweest. Om gezondheidsredenen ging zij terug naar Zwitserland, maar ze bleef in contact met haar pupil. Belle/Isabelle heeft deze brieven in 1771 meegenomen naar Neuchâtel en ze haar leven lang bewaard.²³ Haar deel van deze correspondentie – van Belle aan Mlle Prevost – is (tot nu toe) niet teruggevonden. De laatste brief, aan Benjamin Constant, dateert van begin december 1805, enkele weken voor haar dood.

103

Vanwege het belang van deze correspondentie is enige jaren geleden, binnen het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (KNAW), besloten om het geheel

²⁰ M. Moser-Verrey, *Isabelle de Charrière, salonnière virtuelle: un itinéraire d'écriture au XVIIIe siècle* (Parijs, 2013), 8.

²¹ De bijzondere kwaliteit van de brieven was de Franse criticus Sainte-Beuve halverwege de negentiende eeuw al opgevallen: zie zijn ‘Madame de Charrière’ (1839) in: idem, *Portraits de femmes* (1844), opgenomen in: idem, *Oeuvres* (Parijs, 1960), II, 1380-1381.

²² Het betreft alle 2552 tot ca. 1980 teruggevonden brieven. Sindsdien zijn er nog 109 brieven gevonden en gepubliceerd. Zie K. van Strien, ‘In de ban van Belle. Nieuw licht op Belle van Zuylen’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (2004), 41-62; idem, *Isabelle de Charrière (Belle de Zuylen). New material from Dutch archives* (Leuven, 2005); idem, *Belle van Zuylen. Een leven in Holland* (Soesterberg, 2019); G. Samson en J.-D. Candaux, red., *Correspondances et textes inédits d'Isabelle et Charles-Emmanuel de Charrière* (Parijs, 2006); S. van Dijk en H. Jongbloed, ‘De vier “nieuwe” brieven van Belle van Zuylen’, *Tirade* 56 (2012), 90-99.

²³ De handschriften van deze in totaal 56 brieven (verzonden tussen 1753 en 1758) bevinden zich nu in de Bibliothèque Publique et Universitaire in Neuchâtel. Niet alle jaren zijn even goed vertegenwoordigd; Belle/Isabelle heeft kennelijk een selectie gemaakt.

te digitaliseren en online beschikbaar te stellen.²⁴ Sinds oktober 2019 is het mogelijk een eerste deel van de correspondentie te consulteren: de 199 brieven waarvan de handschriften zich in Nederlandse archieven bevinden. Binnen afzienbare tijd zal alles opengesteld worden. De spelling van het Frans en de interpunctie zijn gemoderniseerd, en de brieven voorzien van annotaties. Zo zal de correspondentie beter toegankelijk zijn voor geïnteresseerde lezers, en beter bruikbaar voor onderzoekers.²⁵ Een zo rijke correspondentie als deze heeft veel belang bij de mogelijkheden die de digitale ontwikkelingen bieden, zoals ik hier ook hoop te illustreren.²⁶

Adel versus burger?

Het gaat hier nu om een specifiek aspect van Belle/Isabelle's persoonlijkheid en van haar leven: waar Belle van Zuylen in Utrecht behoorde tot de adel en optrok met leden van de aristocratische bovenlaag van het land en van Europa,²⁷ was Isabelle de Charrière in Neuchâtel 'slechts' een 'burgeres'. Of, zoals Monique Moser het formuleert: er is sprake van 'verlies aan prestige binnen de hiërarchische wereld van de aristocratie'. Daarentegen komt ze door haar emigratie dicht bij een regio die veel meer cultureel prestige bezit.²⁸ Dat kan ertoe hebben bijgedragen dat Isabelle de Charrière als schrijfster productiever werd, en meer moeite deed om haar werk gecorrigeerd, gepubliceerd en vertaald te krijgen. Haar correspondentie getuigt van deze toegenomen productiviteit. Over haar Zwitserse jaren weten we sowieso véél meer: het aantal brieven is veel groter, met name die die dóór Belle/Isabelle verzonden werden: deze lijken door de ontvangers beter te zijn bewaard. Zij zelf schrijft in 1797 dat ze regelmatig brieven vernietigt.²⁹

24 Dit gebeurt met behulp van crowdsourcing, dankzij de medewerking van een aantal leden van het Genootschap Belle van Zuylen, met ondersteuning van onderzoeksassistent Maria Schouten. De werkzaamheden leidden al tot een aantal publicaties, waarvan de eerste was: S. van Dijk en M. Schouten, 'Numériser les lettres de Belle de Zuylen: Un regard plus précis sur les rapports familiaux', *Cahiers Isabelle de Charrière / Belle de Zuylen Papers*, 8 (2013), 24-44.

25 Geïnteresseerde onderzoekers kunnen, ook vóór de volledige openstelling, contact opnemen en een wachtwoord ontvangen waarmee toegang wordt verkregen tot de volledige correspondentie.

26 Zo zal deze correspondentie deel gaan uitmaken van de EMLO-catalogus (Early Modern Letters Online), die aan de Universiteit van Oxford wordt onderhouden. Verder zijn correspondenties als deze complementair aan het project beschreven in mijn bijdrage 'Isabelle de Charrière et son contexte historique: perspectives de recherche grâce à internet', in Van Dijk e.a., *Belle de Zuylen/Isabelle de Charrière: Education, création, réception*, 299-320. Uit de correspondentie afkomstige gegevens over beïnvloeding en receptie worden opgenomen in de database NEWW (New approaches to European Women's Writing): <http://resources.huygens.knaw.nl/womenwriters/> (geraadpleegd op 25 oktober 2020).

27 Zie Frijhoff, 'French language or French manners?', 245.

28 Moser-Verrey, *Isabelle de Charrière, salonnière virtuelle*, 295: 'Du point de vue social, le passage du château de la famille van Tuyll près d'Utrecht à la gentilhommière de la famille de Charrière près de Neuchâtel, correspond pour la jeune baronne à une *perte de prestige* dans le monde hiérarchisé de l'aristocratie. [...] mais) du point de vue géographique, elle se rapproche de lieux investis d'un *prestige culturel qui l'attire*'.

29 1764 aan Caroline de Sandoz-Rollin, januari 1797 (OC V).

In haar brieven is Belle van Zuylen er absoluut niet op uit om haar eigen adellijke status te benoemen, integendeel: verreweg de meeste zijn niet ondertekend (maar uiteraard wel voorzien van een zegel). Als ze wél ondertekent, is het met ‘Tuyll de Charrière’ of, vaker, ‘T. de Ch.’ (na haar huwelijk in 1771 bleef ze haar familienaam Tuyll in combinatie met de naam van haar man gebruiken). De vraag is nu hoe ze in haar brieven haar meningen en gevoelens over haar eigen stand verwoordde, zowel vóór als ná 1771? En vervolgens: hoe gebruikte ze adellijke personages in haar fictie, en wat was daarbij haar doel? Dit alles kan nu preciezer worden onderzocht dan voorheen – dankzij de digitale beschikbaarheid van de teksten.³⁰

De adel – volgens de brieven

Al jong signaleert Belle standsverschillen en het is duidelijk te merken dat ze niet speciaal waardering heeft voor de mensen van haar eigen stand: van adel zijn, dat stelt volgens haar niet veel méér voor dan dat men – voor zover men man is – zijn gang kan gaan tijdens het jachtseizoen. Bekend is haar uitspraak na een ontmoeting in 1761 met een haar tot dan toe onbekende baron: ze beschrijft hem als een ‘gentilhomme très noble et non moins gueux’. Naar aanleiding daarvan stelt ze zich de vraag: ‘Qu’est-ce que la naissance?’, en verwijzend naar wat deze baron te vertellen had, geeft ze zichzelf het antwoord: ‘C’est le droit de chasser’.³¹ Ze schreef dit in een brief aan haar moeder: de uitspraak zal haar familieleden niet hebben verrast.

In de digitale versie van de correspondentie is makkelijk te zien dat Belle van Zuylen, om personen van adel aan te duiden, lang niet altijd de termen *noble* en *noblesse* gebruikt – en dat, als ze dat wél doet, er vaak ironie in het spel is. Zodoende kon, volgens de 21-jarige Belle, een ‘gentilhomme noble’ dus ‘gueux’ (een schooier) worden genoemd. In de figuurlijke betekenis is de term meestal wél positief, zoals in ‘l’âme noble et généreuse’, ‘le coeur noble, l’esprit élevé et noblement orné’.³² Voor het aanduiden van personen (althans van mannen) is *gentilhomme* neutraler. Na de Revolutie lijkt dat woord zelfs een positievere connotatie te krijgen: het is volgens Isabelle de Charrière niet een status die *verworven* kan worden: ‘on ne peut *faire* un gentilhomme: il l’était ou se fait tout seul’.³³ Toch was er in Colombier ook gelegenheid om het woord ‘noble’ in neutralere zin te gebruiken. De bewoners maakten hier na 1789 kennis met geëmigreerde leden van de Franse adel, die in Colombier hun toevlucht kwamen zoeken. Isabelle beschrijft aan haar broer de intocht van deze mensen,

105

30 De tekst van enkele romans stond al veel langer op internet dankzij Yvette Went-Daoust en Leo van Maris, op het adres: <http://www.belle-van-zuylen.eu/site-charriere/index.htm> (geraadpleegd op 25 oktober 2020).

31 60 aan haar moeder of aan haar tante Anna Maria van Tuyll-Singendonck, 1761 (OC I).

32 Respectievelijk 109 aan Constant d’Hermenches in 1764 (OC I) en 659 aan een vriend, Dudley Rider, in 1789 (OC III).

33 1793 aan Jean-Pierre de Chambrier d’Oleyres, 1797 (OC V).

waaronder ‘M. et Mme de Trémauville, nobles de Normandie’.³⁴ Met Madame knoopt ze hartelijke betrekkingen aan, haar bezwaren tegen de adel als stand stonden dat niet in de weg. Ook had ze goed contact met de twee broers De Malarmey de Rousillon. Vooral de jongste, Pierre, mocht ze graag. Verrassend, in deze context, is dat hij haar in zijn brieven de bijnaam ‘Baron’ geeft, en haar aanspreekt als ‘mon cher Baron’, ‘mon bon Baron’, ‘mon aimable Baron’.³⁵ Waarschijnlijk gebeurde omgekeerd iets soortgelijks,³⁶ maar haar eigen brieven aan deze nieuwe kennis zijn verloren gegaan.

Afgezien van dit ‘spel’, verwijst Isabelle de Charrière niét naar haar adellijke afkomst. Wel reflecteert ze op haar ‘Tuyllschap’.³⁷ Al eerder had ze zich verbaasd over het feit dat ze een ‘Tuyll’ was,³⁸ maar in haar brieven betoont ze zich trots op haar familie,³⁹ waar relatief weinig verwijtbare karaktereigenschappen voorkomen.⁴⁰ Haar trots had dus niet zozeer te maken met de prominente rol die haar vader speelde in de Utrechtse ridderschap, maar met de manier waarop men in huize Van Tuyll en in de familie omging met geld en met de medemens – ondergeschikten daarbij inbegrepen. Of het huispersoneel op Slot Zuylen talrijk was, is uit deze correspondentie niet op te maken. Wel is duidelijk dat Belle met haar van oorsprong Duitse kamermeisje Dorothee Phlügerin, die negen jaar bij de familie was gebleven, een goede verstandhouding had. Constant d’Hermenches en Werner van Pallandt kregen bijvoorbeeld de instructie hun brieven voor Belle aan deze Doortje te adresseren. Veel later, in Zwitserland, denkt ze nog aan haar: in 1800 vraagt ze Ludwig Ferdinand Huber of hij wil proberen haar op te sporen, in de hoop dat zij in Colombier wil komen werken, na het vertrek – wegens huwelijk – van Henriette Monachon. Dat lijkt niet te zijn gelukt, we horen er niets meer over.

Die goede contacten met het personeel betroffen niet alleen het eigen gezin. Ontroerend is de toevallige ontmoeting met een lakei die gewerkt had bij een tante uit het Utrechtse, en die haar na tientallen jaren, in Straatsburg, op straat herkent: ‘Ah mon Dieu, Madame, ne me reconnaissez-vous pas? J’ai servi chez votre tante Madame de Lockhorst. [...] Combien j’ai eu de joie en vous revoyant!’⁴¹

34 704 aan haar broer Vincent, 1790 (OC III).

35 Elf brieven, verzonden tussen 1795 en 1800.

36 Er werden wel meer bijnamen gebruikt: in brieven naar Zwitserse familieleden noemden Isabelle en Charles-Emmanuel zich Noska en Noski; en voor Caroline de Sandoz-Rollin was Isabelle ook wel *Isabelle*.

37 Ze gebruikt deze term in brief 2059 aan haar schoonzus Dorothea de Tuyll-de Pagniet, 1799 (OC V).

38 ‘C’est en vérité une chose étonnante que je m’appelle Hollandaise et Tuyll’ (161 aan Constant d’Hermenches, 1764 (OC I)).

39 Met name ook omdat de familie verwant was aan Johan de Witt. Ze vraagt bijvoorbeeld aan haar neef om voor haar de gepubliceerde brieven van De Witt te bestellen: ‘[D]ites-moi si l’on pourrait me procurer les *Lettres et aantekeningen* de notre bis, bis, bis oncle De Witt. Je me sens vaine de ce parent et de mon père. Celui-ci avait bien plus de douceur que moi, mais un peu moins de rectitude’ (2259 aan haar neef Willem-René, 1801 [OC VI]) (cursivering van de auteur).

40 ‘De tous les Tuyll de ma connaissance il n’y en a pas un d’avare, pas un de fourbe, pas un homme lâche, pas une femme galante (...) personne même qui ne soit bienfaisant et capable d’actions généreuses’. (157 aan Constant d’Hermenches, 1764 [OC I]).

41 2199 aan Ludwig Ferdinand Huber, 1800 (OC VI).

107

Gezicht op het slot Zuylen te Oud-Zuilen met in het midden de toegangspoort en links een gedeelte van de muur van de voormalige voorburcht (*prent, anoniem, circa 1775; coll. Het Utrechts Archief, catalogusnr. 202140*)

Ondertussen was – na de vlucht van Willem V in 1795 en de totstandkoming van de Bataafse Republiek – de situatie ook voor de Nederlandse adel een heel andere geworden, en in brieven aan haar jonge neven, Willem-René en Charles-Louis (zoons van haar broer Vincent), stelt ze zich op als hun mentor, en probeert hun inzicht te geven in de veranderingen die gaande zijn. Zij moesten zich voorbereiden op een minder vanzelfsprekend geprivilegieerde positie dan de generaties vóór hen hadden. Ook al had de familie nog steeds een zekere status, het was niet meer zoals vroeger.⁴²

⁴² ‘... autrefois la route n’était pas seulement ouverte, elle était frayée et aplanie, et si une émulation extraordinaire ne vous eût pas tourmenté, vous y pouviez marcher sans effort, semblable au plus estimé de vos égaux. *Ce n’est plus la même chose*’ (2088 aan haar neef Willem-René, 1799 (OC V) (curs. van de auteur)). Zie over het belang van deze correspondent: M. van Strien-Chardonneau, ‘Lettres (1793-1805) d’Isabelle de Charrière à son neveu, Willem-René van Tuyll van Serooskerken: une éducation aristocra-

Eén van de zeer weinige teksten die Isabelle de Charrière in het Nederlands schreef. Fragment van een brief aan Willem-René van Tuyll, zoon van haar broer Vincent, van circa 24 september 1799. De brief was niet naar Nederland verzonden, want deze neef logeerde op dat moment bij haar in Colombier. Kennelijk sloot dit kwatrijn aan op een (deels in het Nederlands?) gevoerde discussie die avond (zie noot 50 en 51) (*Nationaal Archief, Den Haag, briefnr. 2078*)

108

Zo leeft Belle/Isabelle in haar brieven met deze ontwikkelingen mee; soms vol ergernis, maar ook pogend om haar jonge neven een volgens haar goede kant op te sturen. Tante gunt haar neven als personen het allerbeste, maar – merken we geleidelijk aan – ze vindt het wel terecht dat respect voor de adel, ook in Nederland, is verdwenen. Eén van haar zeer weinige (gelegenheids)gedichten in het Nederlands is hier duidelijk over:

Adeldom is niet meer. Zult gij haar lot beklagen,
En lang in sac en asch de rouw over haar draagen?
Zij leefde met domheid in al te naauw verband,
en verkende⁴³ veeltyds eerlykheid en verstand.⁴⁴

Veel nadrukkelijker dan voorheen nam ze nu afstand van de adel. Ze ging het zelfs als een compliment zien als een adellijke titel niet zozeer werd afgenomen, als wel doodgezwegen, zoals Buffon overkwam, de auteur van de *Histoire naturelle, générale et particulière*: 'Buffon avait la sottise d'être vain de son titre de Comte. Cependant la postérité lui fait déjà l'honneur de le *décomtiser*'.⁴⁵ Enkele jaren later beschreef ze nog eens hoe ze niet kon wennen aan deze nieuwe 'noblesse gredine, frivole, pusillanime, indolente, je ne puis pas m'y faire. Zy is *ontadelt*'.⁴⁶

tique et post-révolutionnaire', in: *Belle de Zuylen/Isabelle de Charrière: Ecrivain des Lumières*, numéro spécial de *RFHB Rapports-Het Franse Boek* 70 (2002), 86-94.

⁴³ verkende = miskende.

⁴⁴ 2078 aan haar neef Willem-René, 1799 (OC V).

⁴⁵ 1825 aan Jean-Pierre de Chambrier d'Oleyres, 1797 (OC V).

⁴⁶ 2458 aan haar neef Willem-René, 1802 (OC VI) (curs. van de auteur).

De adel in Isabelle de Charrière's fictie

Op welke wijze laat Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière haar opvattingen over adeldom terugkomen in haar fictie, dat wil zeggen: in teksten waar zij een aantal imaginaire personages met elkaar confronteert en onderling laat communiceren? Het gaat dan om romans en toneelstukken,⁴⁷ waar de plot veelal draait om een tot stand te brengen huwelijk. Daaromheen evolueren diverse betrokkenen, die inderdaad tegenover elkaar worden geplaatst als vertegenwoordigers van die bevolkingsgroepen: ouderen tegenover jongeren, rijken tegenover armen, en ook personen van adel tegenover ondergeschikten of tegenover mensen die een beroep uitoefenen.

In haar toneelstukken – waarvan ze er tussen 1764 en 1800 negentien schreef – zien we aanvankelijk steeds één of meer ‘Marquis’ of ‘Comtesses’ optreden, te midden van een ‘domestique’ of een ‘femme de chambre’, en enkele titelloze personages. Als er ná de Revolutie hoger geplaatsten opgevoerd worden, dan zijn het over het algemeen Franse ‘émigrés’, Duitse edellieden of Engelse Lords, en worden ze eerder betiteld als ‘aristocrates’ of ‘gentilhommes’. Ook zijn er dan ‘propriétaires’ die tegenover ‘négociants’ staan, en die in hun bezigheden niet veel verschillen van de adel: men maakt muziek, de vrouwen handwerken. Een vergelijkbaar patroon zien we in de romans, waarvan ik er hier drie als voorbeeld opvoer.

109

Le Noble

In haar debuut, *Le Noble* (1763), behandelt Belle van Zuylen een situatie die ze uit de praktijk kende: die van ouders met een bepaald idee over de voor hun dochter meest geschikte huwelijkskandidaat, tegenover een dochter die graag een eigen keuze maakt. In *Le Noble* staan de Baron d'Arnonville en zijn dochter Julie tegenover elkaar, de moeder is overleden. Men is van oude adel; de vader is erg op zijn stamboom gesteld, maar de dochter wil zich verloven met een jongeman van veel recentere adel. De verteller⁴⁸ kiest de kant van Julie, en stelt al in de eerste alinea vast dat de vader maar weinig echte verdiensten heeft: ‘Le baron d'Arnonville était très sensible au mérite de cette ancienneté, et il avait raison, car il n'avait *pas beaucoup d'autres mérites*’. De baron is vooral een adept van de jacht, net als zijn voorvaderen: ‘tout autour de la salle à manger régnaient les bois des cerfs tués par ses aïeux’.⁴⁹ We weten inmiddels wat dit voor de auteur betekent.

De familie beschikt uiteraard over personeel, en het verloop van de plot wordt mede bepaald door dat personeel: zowel de vader als Julie krijgen ‘hulp’ van die kant.

⁴⁷ Over haar romans schrijven Kloek en Mijnhardt dat ze ‘van een psychologische sensibiliteit [zijn] die de roman in Nederland nog lang niet te zien zou geven’. J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag, 2001), 459.

⁴⁸ Er zijn in de tekst geen aanwijzingen over de gender van de vertelinstantie en dus van het perspectief.

⁴⁹ *Le Noble* in OC VIII, 21 (cursivering van de auteur).

De baron laat Julie opsluiten in een toren van het kasteel, en zet de huishoudster in om haar te bewaken. Maar ook Julie heeft ondersteuning: van het dochttertje van de tuinman, die haar dagelijks eten komt brengen. Tegelijkertijd vervoert ze de brieven die Julie en haar geliefde uitwisselen: hij geeft haar adviezen over de mogelijkheid om via het raam en de slotgracht hem te bereiken, zodat ze samen weg kunnen. Uiteindelijk geeft haar vader toe en vindt het huwelijk plaats: 'Julie fut heureuse, et ses fils ne furent point chevaliers'.⁵⁰

De gelukkige ontknoping komt mede tot stand dankzij de volharding van de jongeman, én de solidariteit – ondanks het klassenverschil – tussen vrouwen: Julie en het tuinmansdochttertje. Terwijl de vader/baron erop uit is om zijn autoriteit te laten gelden tegenover zowel zijn dochter als de huishoudster, heeft Julie een heel andere relatie met het personeel: zelfs de kinderen van de ondergeschikten zijn geneigd om haar te helpen. Dat lijkt allemaal het resultaat te zijn van vriendschappelijke banden op voet van gelijkheid.

Pas twintig jaar later zet Isabelle de Charrière haar carrière als romanschrijfster voort. Tussen 1771 en 1784 lijkt ze er niet aan toe te komen: ze went aan haar nieuwe situatie, hoopt kinderen te krijgen, heeft gezondheidsproblemen en bezoekt kuuroorden.⁵¹ Maar in 1784, geïnspireerd door recente lectuur, neemt ze de pen weer op. In die eerste Zwitserse romans is wel sprake van standsverschillen, die soms opvallend makkelijk worden overbrugd,⁵² maar personen van adel spelen eigenlijk geen rol.

Trois femmes

Dat verandert ná de Revolutie: de historische ontwikkeling blijkt aan te sluiten bij de opvattingen van Isabelle de Charrière, zoals ze die in *Le Noble* in beeld had gebracht. In *Trois femmes* (1795, door Richard Holmes zeer recent beschreven als een 'brilliantly plotted moral fable', van groot belang 'for the feminist canon')⁵³ zet zij drie vrouwen bij elkaar, die qua positie veel van elkaar verschillen: Emilie, een Franse jonge vrouw van adel (na de revolutie, en de dood van haar ouders, naar Duitsland gevlucht), haar kamermeisje Joséphine (door Emilies moeder voor haar dood 'aange-wezen' als beschermster van haar dochter), en Constance, niet van adel, en aan niemand ondergeschikt, integendeel: zij is onafhankelijk omdat ze rijk is. Constance bezit land, huizen, aandelen en geld in verschillende delen van de wereld. Op een vraag van Emilie over de herkomst van die rijkdom antwoordt ze: 'selon les lois, ma fortu-

⁵⁰ Ibidem, 34.

⁵¹ Zie ook S. van Dijk, 'Belle van Zuylen: meer dan één verhaal', *Oud-Utrecht* 93 (2020), 17-22.

⁵² Zie bijvoorbeeld, over *Lettres neuchâtelaises* (1784): S. van Dijk, 'Amitié, solidarité et entraide féminines: Spécificités d'auteurs femmes?', *Topiques, Études Satoriennes* (2015), <http://journals.uvic.ca/index.php/sator/article/view/12633> (geraadpleegd op 25 oktober 2020).

⁵³ R. Holmes, 'Zélide', in idem, *This long pursuit. Reflections of a Romantic Biographer* (Londen, 2017), 149.

ne est bien à moi [...]. Selon l'équité, elle n'est pas moins à moi: personne n'en ferait, je l'ose dire, un meilleur usage'. Ze licht dat toe door te zeggen dat ze *zelf geeft* overal waar ze is, en *laat geven* waar haar bezittingen zich bevinden.⁵⁴

Deze drie vrouwen helpen elkaar op verschillende manieren. Emilie wordt door haar kamermeisje Joséphine ondersteund met geld (!) én met verstandige adviezen. Ook komt ze dankzij haar in contact met de zoon van de heer van het dorp: Joséphine blijkt aan de huisknecht van deze Théobald te hebben verteld dat Emilie treurt om een achtergelaten harp. Hij verrast haar met een prachtig nieuw instrument. Geleidelijk aan begint Emilie te begrijpen dat de huisknecht óók belang heeft bij dit contact, en ze begint Joséphine uit te horen over eventuele eerdere 'misstappen'. Die biecht op dat twee van Emilie's adellijke ooms haar al eerder, met succes, hadden verleid, waarbij de eerste royaler was geweest met geschenken dan de tweede. Emilie begrijpt waarom haar ouders haar niet aan haar familie hadden toevertrouwd.

111

Dit alles staat een geleidelijke toenadering tussen Théobald en Emilie niet in de weg, al is er ook een jonge Duitse gravin, die door Théobalds moeder voor haar zoon was bestemd. Zodra de derde van de drie vrouwen, de rijke Constance, haar entrée heeft gemaakt, is zij degene die ervoor zorgt dat Théobalds huisknecht, van wie Joséphine inderdaad zwanger blijkt, met haar trouwt. Ook aan het huwelijk tussen Théobald en Emilie draagt Constance financieel bij: Théobalds ouders moeten worden overtuigd, net als de jonge Duitse gravin Sophie, die uiteindelijk inziet dat haar adellijke status haar geen voordeel geeft boven de Franse émigrée.

Na de beide huwelijken ontstaat een kleine hechte gemeenschap, die zich opmaakt om het begin te worden van een nieuwe maatschappij: er worden kinderen geboren, er is dus de noodzaak om na te denken over de opvoeding, en daar speelt Théobald een mooie rol. Ook al is hij van adel, hij draagt bij tot het creëren van deze nieuwe egalitaire samenleving – zoals hij tegen Emilie had gezegd: 'me préserve le ciel d'admettre aucune inégalité dans l'union dont j'attends tout mon bonheur'.⁵⁵

Sainte-Anne

Een volgende roman van Belle van Zuylen, *Sainte-Anne* (1799), bevat opnieuw een constellatie van personages rond een problematische huwelijkskandidaat. Zoals in *Trois femmes* de moeder van Théobald gravin Sophie voor haar zoon had bestemd, is het ook hier de moeder, Madame de Sainte-Anne (een weduwe), die haar zoon wil koppelen aan een jonge vrouw die ook zelf dat huwelijk ambieert. Haar 'hoge geboorte' is inmiddels – na de Revolutie – minder interessant dan haar rijkdom: Mlle de Rhodon 'était orpheline. La nation venait de lui rendre le bien de son père et de deux on-

⁵⁴ *Trois femmes* in OC IX, 64.

⁵⁵ *Ibidem*, 78.

cles, dont elle était devenue l'héritière unique'.⁵⁶ Maar wederom heeft de zoon, meneer Sainte-Anne (wiens voornaam we niet kennen, evenmin als die van de andere personages), het oog laten vallen op een minder acceptabele partij: de bastaarddochter van een adellijk persoon bij één van zijn gediensstigen.

Deze Mlle d'Estival heeft altijd met haar moeder (dochter van de tuinman van de inmiddels overleden Monsieur d'Estival) in een kleine pachterswoning op het terrein van het kasteel gewoond, en heeft nauwelijks onderwijs gekregen. Tijdens een cruciale scène, waar de twee 'rivalessen', Mlles de Rhedon en d'Estival, omringd zijn door vriendinnen en familie, ontvangt de laatstgenoemde een brief (afkomstig van een vriend van Sainte-Anne), waarmee zij – ze kan niet lezen – niets kan aanvangen. En hier leidt dan weer de solidariteit tussen de twee vrouwen tot een mooi moment: de rivale leest de brief even door, stelt vast dat de inhoud voor haarzelf pijnlijk is en beter niet hardop kon worden doorgegeven; ze 'neemt haar verlies'.⁵⁷

112

Deze voorbeelden illustreren hoe Belle van Zuylen/Isabelle de Charrière haar boodschap overbracht: volgens haar bestonden er verschillende opties voor adellijke en niet-adellijke, rijke en minder rijke personen, om zich in delicate situaties van hun beste kant te laten zien, en hun onmisbaarheid te tonen. Zonder het tuinmansdochtertje dat praktische hulp bood, zonder Constance die haar enigszins verdachte rijkdom inzette, en zonder Mlle de Rhedon, die beklagenswaardig leek maar uiteindelijk sterk en genereus was, zou het in deze romans slecht zijn afgelopen.

In haar brieven – deels gericht aan kritische mee-lezers – spreekt Belle/Isabelle dit ook uit en benoemt ze haar beweegredenen als schrijfster: 'zoals Shakespeare de geschiedenis van Engeland verwerkte tot tragedies, zo zet ik mijn ideeën over rangen en standen in de maatschappij in scène'.⁵⁸ Tegenover haar Duitse vertaler specificeert ze dit:

Partout dans ce que je ferai je mettrai en scène des gens de la *classe appelée basse*, pour leur faire jouer *un rôle honnête, noble même* à un certain point. C'est ma *démocratie* à moi. [...] l'on sera auprès de moi prince impunément ainsi que laquais.⁵⁹

Het is duidelijk dat dit perfect aansluit bij haar eigen dagelijkse praktijk, en ook door haar vrienden goed werd begrepen. Als eenentwintigste-eeuwse lezers hebben wij belang bij haar correspondentie, om ons dit voor die tijd enigszins atypische gebruik van het genre goed te realiseren.⁶⁰

⁵⁶ *Sainte-Anne* in OC IX, 265.

⁵⁷ *Ibidem*, 304.

⁵⁸ 1455 aan Benjamin Constant, 1794 (OC IV).

⁵⁹ 1359 aan Ludwig Ferdinand Huber, 1794 (OC IV; curs. van de auteur).

⁶⁰ Y. Went-Daoust, 'La place des *Lettres neuchâteloises* dans le roman épistolaire du XVIIIe siècle', in D. Jakubec en J.-D. Candaux, red., *Une Européenne: Isabelle de Charrière en son siècle* (Neuchâtel, 1994), 194.

Suzan van Dijk

Belle van Zuylen: a noble author writing about the nobility

The digital availability of her correspondence

The Dutch-Swiss writer Belle de Zuylen/Isabelle de Charrière (1740-1805) was born in the Dutch noble family Van Tuyll van Serooskerken, but married (in 1771) outside of nobility. As a child she had a Swiss *gouvernante*, like so many children of the European elites, and in spite of being quite familiar also with the Dutch language, she would continue using French all her life, both for private correspondence and for her literary works. Most of these were published in Switzerland. Indeed, once she had married Charles-Emmanuel de Charrière, former tutor of her brothers, she went to live with him in his family house near Neuchâtel. This is where she started publishing and found recognition with her contemporary readers. In her novels and plays, she tends to confront characters representing different social classes – the reasons of which are often formulated in exchanges of letters with family members or friends who either helped her copying the texts, or were enthusiastic readers. As she wrote to her German translator, in these fictions she could illustrate the potential ‘nobility’ of the ‘so-called lower classes’. This is what she considered ‘her own democracy’.

Suzan van Dijk is romanist en comparatist (Universiteit Utrecht en Université-Paris IV), en gespecialiseerd in kwesties rond het vrouwelijk auteurschap in de achttiende en negentiende eeuw. Na haar proefschrift (*Traces de femmes: présence féminine dans le journalisme français du XVIIIe siècle* – Nijmegen 1988), zette zij haar onderzoek voort (UvA en UU) en nam initiatieven voor het opzetten van bredere samenwerking op dit gebied, wat via COST-actie *Women Writers in History* en HERA project *Travelling Texts* resulteerde in de huidige DARIAH Working Group, eveneens genaamd *Women Writers in History*. Ook is zij sinds enige jaren, i.s.m. met Madeleine van Strien-Chardonneau, verantwoordelijk voor de digitalisering van de correspondentie van Belle van Zuylen. Een eerste portie brieven is in oktober 2019 gelanceerd; in de loop van 2021 volgt de rest. De werkzaamheden vinden plaats binnen het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (KNAW) met medewerking van een aantal leden van het Genootschap Belle van Zuylen.

Huygens Institute for Dutch History (Royal Academy of Arts and Sciences) – suzan.van.dijk@huygens.knaw.nl

Valbijl of vangnet? Natuurmonumenten, de adel en de verwerving van landgoederen en buitenplaatsen, 1905-1980 9

Michiel Purmer

Class, gender and national identity. Music-making in eighteenth-century Dutch noble homes 33

Joris van Son

Insignia Summorum Principum. Using symbols of power in pursuit of higher rank and status by German prince-electors and Polish-Lithuanian princes 55

Jakub Rogulski

Dossier Adellijke Vrouwen

'Defending the castle like a man': on belligerent medieval ladies 79

Elizabeth den Hartog

Belle van Zuylen: schrijfster van adel, over de adel. Haar correspondentie digitaal beschikbaar 99

Suzan van Dijk

Een ruk naar Brits. De internationale politiek van Anna van Hannover, 1756-1757 115

Simone Nieuwenbroek

27 | 2020

9 789087 049249